

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 1, Ocak/January 2019, ss. 1-12.

Geliş Tarihi–Received Date: 21.12.2018 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.01.2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MÖ I. BİNDEN MS VII. YÜZYILA KADAR TOHÂRİSTAN’IN SİYASİ TARİHİ*

HASAN BAYBURTLUOĞLU**

ÖZET

Tohârîstan bölgesi, siyasi, sosyokültürel ve iktisadi bakımdan oldukça önemli bir bölgedir. Bölgeyi siyasi olarak ele aldığımızda birçok devletin geçişine imkân sağlayan stratejik bir yapıya sahip olduğunu görmekteyiz. Tohârîstan, sadece toplulukların hareketliliğine değil, aynı zamanda devletlerin uzun dönemli hâkimiyetlerine de sahne olmuştur. Bölgenin, kuzeyde Maverâünnehir bölgesi, güneyde Hind coğrafyası, batıda İran coğrafyası, doğuda ise İç Asya’ya geçiş sağlama potansiyeline sahip olduğunu görüyoruz. Tohârîstan’ın siyasi tarihine birçok devlet etki etmiştir. Bölgenin ismi de bu münasebetle ortaya çıkmıştır. Zira Tohârîstan ismi (Tohâr yurdu), Doğu Türkistan’dan bölgeye gelip hâkimiyet kuran “Tohâr” isimli bir kavimle bağlantılıdır. Bölgede Tohârîlerden başka, yaşadıkları çağın büyük devletleri arasında gösterilen; Akhamenid İmparatorluğu, Baktriya Grek Krallığı, Kuşan Devleti, Eftalit Devleti, Sasani Devleti, Gök Türk Kağanlığı, Emevî ve Abbasî Devletleri hâkimiyet kurmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tohârîstan, Baktriya, Saka, Akhamenid İmparatorluğu, Baktriya Grek Krallığı, Kuşan Devleti, Eftalitler, Sasaniler, Gök Türkler.

POLITICAL HISTORY OF TOKHARISTAN FROM BC 1th THOUSAND TO AC 7th CENTURY

ABSTRACT

The region of Tokharistan is a very important region in political, socio-cultural and economic terms. When we evaluate the region politically, we see that it has a feature of intersection that allows the passage of many states. Tokharistan has not only seen the mobility of communities, but also the long-term domination of states. The region of Tokharistan has the potential to cross the Māvāra ‘al-Nahr region in the north, the Indian geography in the south, Iran geography in the west and Inner Asia in the east. Many states had influenced the political history of the region. The name of the region had been emerged with this relationship. The name of the region is related to the “Tokhar” tribe who migrated from East Turkestan. The strongest states such as Achaemenid Empire, Greco-Bactrian Kingdom, Kushan State, Ephthalites, Sasanian Empire, Gok-Turk Kaghanete, Umayyad and Abbasid States of the period other than the Tokhars had dominated in the region.

Keywords: Tokharistan, Bactria, Sacae, Achaemenid Empire, Greco-Bactrian Kingdom, Kushan Empire, Ephthalites, Sasanians, Gok Turks.

* Bu makale, Prof. Dr. Mehmet TEZCAN’ın danışmanlığında yürütülen *Orta Çağ’da Toharistan Bölgesinde Halaçlar* isimli Yüksek Lisans Tezinin “Giriş” ve “Sonuç” kısımlarından türetilmiştir. Yardımlarını esirgemeyen danışmanıma şükran duyuyorum. Ayrıca doktora tezinden istifâ etmeme danışmanım aracılığı ile olanak sağlayan Doç. Dr. Erkin EKREM’e de teşekkür ederim. SDÜ Arş. Gör. Tuğrul OTAÇ’a, da, sağladığı katkılardan dolayı teşekkür ederim.

** Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Orta Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi. İletişim: hsn_61_34@hotmail.com.

GİRİŞ

Bu çalışmada, Tohâristan'ın coğrafi hududu ve sosyokültürel yapısı hakkında umumi bir değerlendirme yapıldıktan sonra, MÖ I. binden başlamak kaydıyla şu tarihsel işleyiş silsilesi takip edilmiştir: Evvela MÖ I. bin ile başlayan ve MÖ 323'e kadar süren; Sakalar, Akhamenid İmparatorluğu ve Büyük İskender'in etkin olduğu süreç. Ardından Yüeh-chih İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar geçen takribi 200 yıllık; Seleukos Hanedanı ve Baktriya Grek Krallığı'nın etkin olduğu dönem. Devamında milat öncesi devrin son iki asrında etkin olan; Yüeh-chihler Devri. Söz konusu devrin akabinde, miladi devrin ilk asırlarında aktif rol oynayan; Kuşan Devleti Dönemi. Bu hususların tümü 2. başlık altında işlenmiştir. 3. başlık altındaysa Orta Çağ'ın başlangıç evrelerinin temsilcileri; Eftalitler, Sasaniler ve I. Gök Türk çağları incelenmiştir.

1. Tohâristan'ın Coğrafi Hududu

İslâm kaynaklarında Tohâristan, Batı kaynaklarında Baktriya ismiyle anılan¹ Tohâristan bölgesi, Horasan bölgesi ile iç içe bir vaziyette görülmektedir. Esasında Tohâristan, Horasan'ı oluşturan bölgelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu vesileyle evvela Horasan bölgesinden bahsetmek, Tohâristan'ın konumunu daha iyi anlamamıza olanak sağlayacaktır.

Horasan kelimesi Farsça olup güneşin doğduğu yer anlamına gelmektedir. X. yy. İslâm coğrafyacısı İstahrî, Horasan'ın muhtelif bölgelerin toplamından oluştuğunu belirtir. Bu bölgelerin en büyüğü Nisâbü (Nîşâpur)'dur. Büyüklüklerine göre diğer bölgeler şu şekilde sıralanır: “Merv, Herat, Kuhistân, Tûs, Nesâ, Ebîverd, Serahs, Esfîzâr, Bûşenc, Bâzegîs, Kencü, Rüstâk, Merverûz, Cûzcân, Garc eş Şâr, Bâmîyân, Tohâristan, Zemmu ve Âmul.” Bu çerçevede bölgenin hududu, doğuda Sistân (Sicistan) civarı ve Hind ülkesi, batıda Oğuz çölü/ Mefâzetü Guzziyye ve Cürçân havâlisi, kuzeyde Mâverâünnehir ve Huttel'in arka kısmına düşen bir kısım Türk ülkeleri, güneyde ise Fars çölü/ Mefâzetü Fars ve Kûmis ile çevrelenmektedir.²

İstahrî, Horasan'ı oluşturan bölgeler arasında belirttiği Tohâristan bölgesinin şehirlerini tanımlarken, bölgenin en büyük şehrini Tâlekân (Tâyekân) olarak belirtir. Düzlük ve bereketli bir sahaya sahip olan Tâlekân, Belh'in 1/3'ü büyüklüğündedir. Tâlekân'dan sonra büyüklük açısından ikinci Tohâristan şehri Vervâlîz'dir.³ Vervâlîz'i, dağlık bir alanda kurulu Enderâbe (Enderâb) şehri takip eder. Tohâristan'ın diğer şehirlerinin büyüklükleri birbirlerine eşittir. Bu şehirler şu şekilde sıralanır: “Hulm, Simincân, Seklekend (Sigilkent), Bağlânü (Bağlan), Arhenü (Erhen), Râven, Sekîmeşt (Sekîmüşt) Ruûb, Serâyâsım (Saray-ı Âsım), Hastenderâb (Husb-i Enderâb), Mezir (Mezar) ve Kâh (Kih)”⁴

X. yy. İslâm coğrafyacıları arasında bulunan İbn Havkal, İstahrî'nin Tohâristan üzerine sunduğu bilgileri teyit eder.⁵ Aynı yüzyıl coğrafyacısı Ya'kubî de benzer bilgiler aktarır. Bu çerçevede Ya'kubî, Belh şehrini merkez olarak Tohâristan şehirlerini tanımlar. Bu doğrultuda Belh'in güneyinde, Tohâristan'ın ilk şehirleri olan Enderâb ve Bâmîyân şehirlerine varılır. Her iki şehir de çok müstahkem olup, Kâbul'e geçişte önemli bir yere sahiptir. Ya'kubî, bu şehirlerden başka, “Bedehşân, Huttel, Hammârbek, Şıkânân” şehirlerini Tohâristan şehirleri arasında gösterir.⁶

Başvurduğumuz son X. yy. İslâm coğrafyacısı İbn Hurdazbih, Horasan'ı oluşturan bölgeler arasında ikinci bölge olarak Belh ve Tohâristan'ı gösterir. İbn Hurdazbih'e göre Tohâristan'a bağlı şehirler; “Zemmu, Fâriyâb (Fâryâb), Cûzcân, Huttalân, Belh', Su'd-i Hurre, Hulm, Kabr-u Vugaş, Termüz (Tirmîz) Ru'be, Simincân, Rayevşârân, Bâmeyân (Bâmîyân), Bermuhân, Bînkân, Kerrân, Şakinân (Şıkânân), Hân, Mendicân, Aharûn, Kest,

¹ Mehmet Tezcan, “Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 48, Erzurum 2012, s. 317.

² İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2015, s. 221; Murat Ağarı, “İstahrî ve Mesâlikü'l-Memâlik'i”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 4/1, Karabük 2015, s. 99.

³ Vervâlîz, Birünî'nin aktardığına ve *Hudûdu'l- Âlem*'de geçen bilgilere göre Tohâristan bölgesinin başkenti olarak belirtilir. Bkz. Ahmet Yılmaz, “Tohâristan'ın Adı, Coğrafyası ve Genel Sınırları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 62, Erzurum 2018, s. 341-342.

⁴ İstahrî, *age*, s. 236-238; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 69-70.

⁵ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 385-386.

⁶ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2002, s. 70-71.

⁷ İbn Hurdazbih, Tohâristan şehirlerinin haraç miktarı hakkında bilgi verirken Belh'i de bu şehirler arasında gösterir. Bkz. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 42. Fakat İstahrî, Belh'in Tohâristan bölgesine dahil olması gerektiğini belirtmekle yetinip, Belh'i Tohâristan'a dahil etmemiştir. Ek bilgi olarak İstahrî, Belh ile Tohâristan'ı bir araya getirmede zorluk olmadığını da belirtmiştir. Belh ile Tohâristan arasındaki bu yakın münasebeti, İbn Hurdazbih'in Belh'i, Tohâristan şehirleri arasında gösterişinden yola çıkarak anlayabiliriz. Bkz. İstahrî, *age*, s. 222.

Nuhâm, Sagâniyân, Bâsârâ, Vâşcird, İndemîn, Zemsân” şehirleridir. Tohâristan’ın sınır illeriye Kâbul ve Sistân⁸ şehirleridir.⁹

İbn Fâkih, ünlü İslâm tarihçisi Belâzurî’nin Horasan’ı dört bölgeye ayırdığını belirtir. Söz konusu bölgeler arasında üçüncü bölge; “Fâryâb, Cûzcân, Yukarı Tohâristan, Huttal, Kubadiyan, Hast, Enderâb, Bâmiyân, Bağlan, Valic (Vervâliz), Sağaniyan, Aşağı Tohâristan, Hulm ve Simincan” illerini ihtiva eder.¹⁰ Aşağı ve Yukarı Tohâristan taksimi, bölgenin hududunu tayinde önemlidir. Zira bölgenin kapsadığı alan oldukça geniştir. Arapların VII-VIII. asırlarda Tohâristan’ı istilaya giriştiği süreçte bölgenin, Demir Kapı’dan, Hindikuş geçitlerine, hatta Sind’e kadar uzandığı ve Ceyhun nehrinin iki yakasındaki şehirleri kapsadığı belirtilir. Bu geniş coğrafi saha doğal olarak bölgenin ikiye ayrılması sonucunu doğurmuştur. Bu ayrım neticesinde asıl Tohâristan, “Aşağı Tohâristan Bölgesi” olarak belirirken, “Yukarı Tohâristan”, Ceyhun’un yukarı kısımlarındaki dağlık bölgeleri kapsıyordu.¹¹

Tohâristan şehirlerinin “Yukarı” yani “Kuzey” kısmına dahil olan şehirler; “Tâlekân, Tirmîz, Sagâniyân, Huttal, Vervâliz, Simincân, Bağlan, Aharûn, Çiğilkend, Şuknân (Şıkımân), Kunduz, Râven, Faryâb, Vaşh, Kubâdiyan, Şuman” şehirleridir. Aslî Tohâristan şehirlerinin dahil olduğu “Aşağı” yani “Güney” kısmına; Bedehşan, Enderâb, Bâmiyân, Cûzcân, Hulm, Erhen, Hâst, Sekîmeşt, Saray-ı Asım, Garcistan, Güzganan” şehirleri dahildir.¹²

Çin kaynaklarında Tohâristan bölgesi, T’u-huo-luo, T’u-he-yi ve Tou-sha-luo şeklinde birçok formda verilmiştir. Söz konusu kaynaklarda bölgenin Fu-ch’u (Ceyhun) nehrinin güneyinde olduğu belirtilir. Wei Sülalesi Tarihi’ne göre Tohâristan’ın doğusundan Bâmiyân, batısından Semerkand, kuzeyinden Sasani Devleti’ne varılır. Bölgenin güneyi adı bilinmeyen dağlarla çevrilidir. Yeni Tang Hanedanı’nın kayıtlarına göre Tohâristan’ın güneyinden Kapisa’ya varılır. Sui Sülalesi’ne göre Tohâristan, Pamir Dağları’nın batısındadır. Tohâristan’ı 519 yılında ziyaret eden rahip Hui-sheng ile elçi Sung-yung’un kaydettiği bilgilere göre bölgenin güney hududu Tieh-luo, kuzey hududu Ch’ih-le, doğu hududu Hotan, batı hududu Sasani memleketlerine ulaşıyordu.¹³

Tıpkı İslâm kaynaklarında olduğu gibi Çin kaynaklarında da Tohâristan ikiye ayrılır. Bu ayrım Çinli seyyah Hsüan-Tsang tarafından yapılmıştır. Hsüan-Tsang’ın belirttiğine göre Tohâristan’ın birinci kısmına dahil olan şehirler; Ceyhun’un kuzey kıyısında bulunan “Termiz, Çağaniyan, Karun, Şuman, Kuvayana, Kottal, Kuttalan ve Kumici” şehirleri ile Ceyhun’un güney kıyısında bulunan “Bağlan, Rui-Samağan, Kulm, Belh, Zumathan, Cûzgân, Tâlekân ve Gaz” şehirleridir. Bu şehirlerin toplamı 16’dır. Tohâristan’ın ikinci kısmına dahil olan şehirlerse Afganistan’ın güney doğusunda bulunur ve toplamda 13 şehirdir. Böylelikle Hsüan-Tsang, iki bölgeye ayırdığı Tohâristan Bölgesi’nin, 29 şehirden oluştuğunu belirtir.¹⁴

Aktarılan bilgiler ışığında, Tohâristan hududunun geniş manada Ceyhun’un yukarı mecrasının doğu ve batısında bulunan ve Belh’e tâbi olan tüm memleketleri içine aldığı, dar manada ise, kuzeyde Maverünnehir, güneyde Hindikuş, batıda Belh ve doğuda ise Bedehşân olarak çevrelendiğini söyleyebiliriz.¹⁵

Tohâristan bölgesi, coğrafi yapısının etkisiyle siyasi çeşitlilik göstermiştir. Buna bağlı olarak sosyokültürel çeşitliliği de doğal olarak bünyesinde barındırmıştır. Sosyokültürel etkiye paralel olarak Tohâristan bölgesini iktisadi bakımdan ele aldığımızda, bölgenin ticaret yolları açısından oldukça önem arz ettiğini görmekteyiz. Bunu söylememize en temel dayanak kuşkusuz “İpek Yolu”dur. Söz konusu yol Merv’de iki kola ayrılır. Ayrılan kollardan biri Maverünnehir’den geçerek İç Asya’ya giderken, diğer kol Tohâristan bölgesinden geçerek Hindistan ve İç Asya’ya ulaşır.¹⁶ Bu yolun bölge üzerinden geçiyor oluşu, iktisadi zenginliğe oldukça katkı sağlar. Sadece iktisaden değil bununla beraber dini açıdan da etkinin olduğunu söyleyebiliriz. Zira din adamlarının İpek Yolu vasıtasıyla misyonerlik faaliyetleri yapması bölgenin dini yapısını oldukça etkilemiş,

⁸ Tohâristan’ın sınır illeri arasında beliren Sistân; “Zâvul (Zabul), Nimrûz ve Sicistan” isimleriyle anılmaktadır. Sistân’ın merkez şehri Zerenc’tir. Sırasıyla Büst, Ruhhac (Ruhhed), Zemindâver, Zabulistan, Nevâd, Esfuzâr, Hucistân (Huzistan) şehirleri Sistân bölgesine dâhildir. *Târih-i Sistân*’da geçen bilgilere göre Kâbul’de, Sistân şehirleri arasındadır. Bkz. *Târih-i Sistân*, çev. Vural Öntürk, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2018, s. 43-46.

⁹ İbn Hurdazbih, *age*, s. 41-44.

¹⁰ İbn Fâkih, *Muhtasarı Kitâbi'l-Büldân*, çev. Yusuf Ziya Yörükân, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2013, s. 237.

¹¹ Zekerîya Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hâkanları, Yedikubbe Yayınları, Konya 2004, s. 74-75; Yılmaz, agm, s. 339-340.*

¹² Ahmet Yılmaz, *Arap Fetihlerinden Büyük Selçuklu Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Tohâristan*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2017, s. 38-76.

¹³ Erkin Ekrem, *Hsüan-Tsang’ın Seyahatnamesi’ne Göre Türkistan*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 137.

¹⁴ *Agt*, s. 138-139.

¹⁵ *Agt*, s. 137.

¹⁶ Boris Ya Stavisky, “İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi”, *Türkler*, C. 3, Ed. Hasan Celal Güzel-vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 405.

Budizm, Mazdeizm, Manihaizm, Hristiyanlık ve İslâm dini gibi dinlerin hem bölgede var olması hem de çevre bölgelere yayılmasında önemli rol üstlenmiştir.¹⁷

2. MÖ I. Binden Kuşan Devleti'nin Yıkılışına Kadar Tohâristan

MÖ I. binin başlarında Çin'in kuzeyinden batıya doğru Tohâristan bölgesini de etkileyecek bir dizi göç hareketliliği meydana gelmiştir. Buna Çin'de bulunan Chou Hanedanı (MÖ 1122-256) ile Çin'in kuzeyinde bulunan göçebe kavimlerin mücadeleleri sebebiyet vermiştir. Söz konusu mücadeleler neticesinde Chou hanedanının hükümdarı Hsüan (MÖ 827-782), kuzeydeki göçbeleri (Kuzey Hunları) kesin bir yenilgiye uğratarak yer değiştirmelerini sağlamıştır.¹⁸ Bu vesileyle onların batısında bulunan Arimaspi, İssedon, İskit, Argippaei ve Masseget isimli kavimler göçe başlamıştır.¹⁹

Antik Yunan kaynaklarında, Hazar denizi havalisinde beliren İskitlerin doğusunda yaşayan Masseget ve Saka²⁰ (Saca) kavimlerinin genel olarak İskit adıyla isimlendirildiği, fakat dağılmış halde yaşıyor olmalarından dolayı kendilerine has isimlere sahip oldukları belirtilir. Tarihi kayıtlar çerçevesinde bu toplulukları etnik olarak aynı kökene bağlayamasak da, Hazar Denizi havalisi, Karadeniz'in kuzeyi ve Tuna'ya uzanan sahada yaşayan grupları "İskit", Hazar Denizi'nin doğusundan Çin sınırına kadar uzanan bölgedeki grupları (Tohâristan bu mntıkaya dahil) "Saka" şeklinde belirtebiliriz.²¹

"Saka" toplulukları MÖ VIII-VII. asırlarda Tohâristan'da da hâkim konumdaydılar. Tohâristan, yol güzergâhlarının üzerinde bulunması münasebetiyle doğudan ve batıdan gelen göçlere yataklık etmiştir. Bu doğrultuda Sakaların hâkimiyetini İran'dan yani batıdan gelen Medler sarstı. Medlerin tahribiyle beraber Çin'den yani doğudan gelen tazyikle birlikte Sakalar dağılmıştır. Sakaların dağılmasıyla Tohâristan'da oluşan siyasi boşluk MÖ VI. yy.'da İran'da kurulan "Akhamenid İmparatorluğu" tarafından dolduruldu. Akhamenid İmparatorluğu bir diğer söylemle Pers İmparatorluğu, İran kökenli olmakla beraber ordu gücünde "Saka" birliklerine de yer vermiştir.²²

Akhamenid İmparatorluğu MÖ 546-540 yılları arasında II. Kyros (MÖ 559-529) tarafından düzenlenen seferler neticesinde sınırlarını Tohâristan ve Soğd bölgelerini kapsamak kaydıyla Seyhun boylarına kadar genişletmiştir. II. Kyros'un daha doğuya gitmesine Sakalar engel teşkil etti. Kyros, Sakalarla girdiği mücadele neticesinde onların kralı Amorges'i esir etti. Bu vesileyle Sakalar dağılma gösterse de Amorges'in eşi kısa bir sürede Sakaları tekrar toplayarak hücumu geçti. Söz konusu hücum, II. Kyros'un geri çekilerek Sakalarla antlaşma yapmasına sebep oldu. Yapılan antlaşma gereğince Sakalar, Akhamenid İmparatorluğu'na vergi ödemeyi kabul etti. Bu antlaşma Akhamenidleri iktisadi açıdan kazançlı çıkarırken, siyasi açıdan da doğu hudutlarını Asya'dan gelebilecek tehlikelere karşı Sakaları set haline sokmaları vesilesiyle kârlı çıkarmıştır.²³

Akhamenid İmparatorluğu devrinde Tohâristan'ı etkileyen ikinci önemli evre Kral I. Darius (MÖ 521-486) dönemidir. Zira MÖ 518 yılında Saka isyanları nedeniyle Kral Darius bölgeye yöneldi. Sakalar üzerine yapılan seferlerde Saka liderlerinden Sakunkha ele geçirilmiş, sağ kalan Sakalar kaçarak çöllere dağılmıştır. Bu isyanın bastırılışında Akhamenid İmparatorluğu'nun Saka askerlerinin kılığına girerek onları aldatıp böylelikle yenilgiye uğrattıkları rivayet edilir.²⁴

Kral Darius Tohâristan'da sükûneti sağladıktan sonra MÖ 512 yılında Hindistan'a yönelmiştir. Darius, Pencap'ı ele geçirip Ganj nehrine kadar ilerledi ve İndus havzasını egemenliği altına geçirdi. Seferler neticesinde Kral Darius Akhamenid İmparatorluğunun sınırlarını doğuda en geniş sınırlarına ulaştırmıştır.²⁵ Tohâristan siyasi tarihinde İran-Saka mücadele evresi MÖ IV. yy. ortalarında sükûta ermiştir. Bölgenin siyasi açıdan tekrar hareketli hale gelişi Büyük İskender'in (MÖ 336-323) Akhamenid İmparatorluğu'nu mağlup edip Türkistan'a

¹⁷ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, Medrese Yayınları, İstanbul 2006, s. 53-60, 82-96, 125-133.

¹⁸ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 30.

¹⁹ Dursun Ali Akbulut, *Arap Fütuhâtına Kadar Maverâünnehir ve Horasan'da Türkler (M.Ö. II – M.S. VII. yy.)*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1984, s. 3.

²⁰ Pers kaynaklarında "Saka haumavarga", "Saka tigrakhauda" ve "Saka tiay para daray" olmak üzere üç Saka grubu belirmektedir. Greklerin dilinde Sakalara "Skythia" denilirken, doğu Sakaları, "Sakai" ismiyle anılmıştır. Pers kaynaklarında geçen "Saka tiray para daray"ın, deniz ötesindeki İskitleri belirttiği, diğer iki Saka grubunsa İskitlerden daha doğuda yaşayan "Sakai"ler olduğu ilim adamlarınca ileri sürülmektedir. Heredotos, İskit olan doğu Sakalarını "Sakai Amyrgioi" ismiyle aktarıırken, Perslerin, tüm İskitleri doğu-batı fark etmeksizin "Sakai" olarak isimlendirdiğini belirtmektedir. Bkz. İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 5-6.

²¹ Egemen Çağrı Mızrak, *Bozkır Kavimleri (M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlar)*, Ötügen Neşriyat, Ankara 2017, s. 56-60.

²² Akbulut, *agt.*, s. 4-6.

²³ Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi (Eski Çağlar'dan İskender'in Asya Seferine Kadar)*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 142; Fazlı Altı, *Pers Siyasi Tarihi (M.Ö. 559-330)*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013, s. 48.

²⁴ Durmuş, *age.*, s. 37-38.

²⁵ Altı, *agt.*, s. 60-61.

yönelmesiyle başlar. Söz konusu mücadelelerin başlaması ve sonrasında bölgede kurulan düzen oldukça önem iktifa eder.

Büyük İskender, seferlerini MÖ IV. yy. ikinci yarısında gerçekleştirdi. Akhemenid İmparatorluğu'na karşı gerçekleştirdiği son ve Türkistan kapılarının da açılmasına anahtar olan savaş, MÖ 331'de Gaugamela Ovası'nda yapılan meydan savaşıdır. Bu savaş esnasında Akhemenid İmparatorluğu'nun başında III. Darius (MÖ 336-330) bulunuyordu. Büyük İskender'in askeri zekâsı III. Darius'un ordusunu bozguna uğrattı. Bozgun neticesinde Darius kaçtı ve Akhemenid İmparatorluğu tarih sahnesinden silindi. Söz konusu savaş neticesinde Büyük İskender "Asya Kralı" ilan edildi.²⁶

Büyük İskender, Akhemenid İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla, Horasan ve Maverünnehir'de oluşan siyasi boşluğu doldurmak için doğuya yürüdü. Söz konusu doğu hareketiyle İskender, Herat, Kandehar, Kabil ve Belh'i ele geçirerek Tohâristan'da dolayısıyla Horasan'da hâkimiyeti sağlamış oldu. Ardından Maverâünnehir'e yönelen Büyük İskender, orada da hâkimiyetini sağladı. Ayrıca Soğdıyanalı prenses Roksana ile evlenerek bölge ile kültürel bir bağ kurdu. Büyük İskender, Asya seferlerini Hindistan ile neticelendirdi. MÖ 327-325 yılları arasında gerçekleşen seferler devletin sınırlarını İndus havzasına kadar genişletse de Hindistan seferi başarıyla neticelenmedi ve en nihayetinde Büyük İskender geri dönmek zorunda kaldı. İskender bu seferden kısa bir süre sonra MÖ 323'de yakalandığı ateşli hastalık nedeniyle Babil'de öldü.²⁷

Tarih boyunca doğu ve batı siyasî ve medenî çatışma noktasında iki tarafgir olmuştur. Bu durum bir medeniyet kutuplaşması meydana getirmiştir. Fakat tarihin belirli evrelerinde iki medeniyetin etkileşime girip yeni kültürler oluşturduğu da vaki olmuştur. Makedonyalı Büyük İskender ile Akhemenid İmparatorluğu arasında gerçekleşen savaşları "Doğu" ve "Batı"nın çarpışması olarak görebiliriz. Bu çarpışma "Doğu" ve "Batı" kültürünün etkileşimine ve "Helenistik Dönem" olarak adlandırılan evrenin doğmasına sebep olmuştur.²⁸

Helenistik dönem, Tohâristan'ın siyasal ve kültürel yapısında değişim ve dönüşümün meydana geldiği önemli bir evredir. Söz konusu devrin bölgedeki temsilcileri "Seleukoslar" ve "Baktriya Grek Krallığı"dır.²⁹

Büyük İskender ölmeden evvel bir varis tayin etmemişti. Bu durum İskender'in generalleri arasında hâkimiyet mücadelelerinin meydana gelmesine sebep oldu. Hâkimiyet mücadelesini Babil satraplığını ele geçiren Seleukos (MÖ 312-281) kazandı. Seleukos Hanedanı Suriye, Mezopotamya ve İran'ı idaresi altına alarak hâkimiyetini güçlendirdi. Soğd ve Tohâristan Seleukosların idaresindeydi. Seleukos hükümdarı I. Antiokhus (MÖ 281-261), Baktriya satrapı olarak Diodotos isimli bir Grek'i görevlendirmişti. Diodotos, MÖ 256 yılında Seleukosların Mısır'a girdiği savaştan yararlanarak bağımsızlığını ilan etti. Böylelikle Baktriya Grek Krallığı kurulmuş oldu. Soğd ve Tohâristan bu krallığın hâkimiyeti altına girdi.³⁰

Tohâristan'ı hâkimiyeti altında bulunduran Baktriya Grek Krallığı, bölgede uzun bir istikrar sağlayamadı. Zira doğudan Arşak liderliğinde gelen "Parthlar" evvela kuzey doğu İran, ardından Horasan'a inerek Seleukos valisini MÖ 247 yılında devirip bir krallık tesis ettiler. İran'da bu olaylar cereyan ederken, Baktriya Grek Krallığı'nda hanedan değişikliği oldu ve Magnesialı Euthydemos kendi sülalesini iş başına getirdi.³¹

İran'da Parthlar, Mezopotamya'da Seleukoslar, Tohâristan ve Soğd'da Baktriya Grek Krallığı'nın hâkim olduğu siyasi yapı, hâkimiyet mücadelelerinin vücuda gelmesine sebep oldu. MÖ 200-150 yılları arasında geçen bu hâkimiyet mücadelelerinin sembolik anlamda ilk kazananı Seleukoslar oldu. Bu süreçte MÖ 210-209 yıllarında Büyük Antiokhus (III. Antiokhus) (MÖ 223-187) Parthia'ya vardı ve Parth kralına kendi üstünlüğünü kabul ettirdi. Ardından Tohâristan'a yönelen Antiokhus orayı kuşattı. Bu kuşatma üç yıl sürdü ve nihayetinde Grek Kralı Euthydemos, Antiokhus'la antlaşmak zorunda kaldı. Bu antlaşma gereğince Grek Krallığı topraklarını korudu fakat Seleukos hükümdarının üstünlüğünü kabul etti. Böylelikle sembolik de olsa Tohâristan ve Soğd, Seleukos İmparatorluğu'na bağlanmış oldu.³²

Seleukosların, Tohâristan'daki ismî hâkimiyetleri uzun sürmedi. III. Antiokhus MÖ 189'da Romalılara yenilince doğudaki vassal devletler bağımsızlıklarını ilan etti. Bu durumdan faydalanan Parthlar, MÖ 173-129 yılları arasında Seleukoslar ve Grek krallığı ile mücadeleye girişti. Bu mücadelelerin nihayetinde MÖ 129'da Seleukosları tarih sahnesinden silmeyi başardı. Fakat Baktriya Grek krallığı için aynı durum söz konusu değildi. Zira doğudan yeni bir göç dalgası gelmekte ve Tohâristan'ın siyasi yapısı yeniden şekillenmekteydi.³³

²⁶ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 136-137.

²⁷ *Age*, s. 136-137.

²⁸ Thomas R. Martin, *Eski Yunan (Tarihöncesinden Helenistik Çağ'a)*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul 2012, s. 335-337.

²⁹ Richard N. Frye, *Orta Asya Mirası (Antik Çağlardan Türklerin Yayılması)*, çev. Fisun Tayanç - Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009, s. 105-114.

³⁰ Akbulut, *agt*, s. 7-8.

³¹ *Agt*, s. 8.

³² *Agt*, s. 9.

³³ *Agt*, s. 10.

Türk siyasi tarihinin ilk siyasi teşekkülü olarak gösterilen “Asya Hun İmparatorluğu”, MÖ III. yy. sonunda Çin'in kuzeyinde belirdi. Bu devlet, MÖ 209 yılında Tanhu Mao-tun liderliğinde en zirve dönemini yaşadı. Söz konusu dönemde Kansu'da “Yüeh-chih”³⁴ halkı yaşamaktaydı. Mao-tun, Yüeh-chihlere MÖ 177-176'da ağır bir darbe vurdu. Mao-tun'un halefi Lao-şang, babasının bozguna uğrattığı Yüeh-chihleri, Kansu'dan tamamen çıkartarak batıya göç etmelerini sağladı. Bu göç, Batı Türkistan'a doğru kavimler göçünün meydana gelmesine sebebiyet verdi.³⁵

Yüeh-chihler Kansu'dan ayrıldıktan sonra Çin kaynaklarının belirttiğine göre Ta-yüan (Fergana) ve Ta-hsia (Baktriya) bölgelerini ele geçirerek, MÖ 129-128 tarihine kadar Ceyhun'un kuzey ve güneyine hâkim oldular. Yüeh-chihlerin Ceyhun'un güneyine inişleri takribi MÖ 126-100 yılları arasına tarihlendirilebilir.³⁶ Çin kaynakları Maveraünnehir ve Baktriya fetihlerinde Yüeh-chihleri ön planda tutarken, Grek kaynakları Baktriya Grek Krallığı'nı yıkan ve Parthları tahrip eden dört göçebe kavim üzerine bilgiler sunmaktadır. Bu kavimler “Sacarauli”, “Tohâr”, “Asiani” ve “Pasiani” ismiyle belirmektedir.³⁷

Anlatılanlar ışığında Büyük İskender'in ölümüyle başlayan Helenistik dönemin, MÖ II. yy. sonlarında doğudan gelen birçok göçebe kavim tarafından Baktriya Grek Krallığı'nın yıkılmasıyla Tohâristan'da sonlandığını söyleyebiliriz. Helenistik dönem sonrası bölgenin ilk hâkimleri “Ta Yüeh-chihler” oldu. Ta Yüeh-chihler, Kuşan Devleti kurulana kadar Maveraünnehir ve Tohâristan'ı beş yabguluk halinde yönettiler.³⁸

Ta Yüeh-chih sonrası dönem, Maveraünnehir ve Baktriya'da milat öncesinden, miladi döneme geçişte önemli bir evredir. Bu evrede köprü vazifesini “Kuşan Devleti”³⁹ yerine getirmiştir. Kuşan Devleti hüküm sürdüğü çağda (I ila IV.yy.'lar arası) dönemin dört büyük devletinden biri olarak gösterilmektedir. Kuşan Devleti Baktriya'da kurulup, I. yy. tamamı ve II. yy. ilk çeyreğinde Maveraünnehir, Keşmir ve Pencap'a kadar genişlemiştir. Kuşanlar, II. yy. ilk çeyreğinden başlayan ve III. yy. ortalarına kadar geçen evrede, batıda Soğd ülkesi, doğuda Bihar, kuzeyde Pamir dağları üzerinden İç Asya'ya, Güney Asya'da ise Vindhya'ya kadar genişlemiştir. Kuşanların son yüz yılı yani III. yy. ortalarından başlayıp IV. yy. ortalarına kadar süren yüzyıl, devletin zayıflamasına ve parçalanarak Baktriya özeline dönmeye, en nihayetinde ise yıkılmasına sahne olmuştur.⁴⁰

Kuşanlardan boşalan siyasi boşluğu “Kionit/Hyonlar”ın⁴¹ varisi “Eftalitler”⁴² doldurmuştur. Kionitler, 375 yılında Maveraünnehir'i ele geçirmiştir. Kionitlerin Maveraünnehir'i ele geçirdikleri dönemde, İran'da

³⁴ Antik Yunan tarihçileri “Tohâr” isimli bir kavim üzerine malumat vermektedir. Bu malumattan yola çıkılarak Yüeh-chihlerin, Tohârlarla aynı kavim olduğunu ileri süren ilim adamları vardır. Çin tarihçileri Yüeh-chihlerin MÖ II. yy. başlarında Batı Kansu'da yaşadığını belirtir. Coğrafyacı Batlamyus zikredilen tarihlerde Batı Kansu'da, bir “Thaguoro kavmi”, bir “Thagouron Dağı” ve “Thogara şehrinden” bahsetmektedir. Bu husustan yola çıkılarak Yüeh-chih-Tohâr bağlantısı kurulmaktadır. Ayrıca Yunan tarihçisi Strabon'un “Tokharoileri” Baktriya Grek krallığını yıkan kavimler arasında gösterdiği tarihle, Çin kaynaklarında Yüeh-chihlerin Baktriya hudutlarına gelişi aynı tarihe denk gelmektedir. Yüeh-chih-Tohâr ayniliğini savunan tarihçilerin çoğu, Türkistan'da çok eski zamanlardan beri Hind-Avrupa dili yahut Hind Avrupa kavminin var olduğunu bu aynilik ile ortaya koymaya çalışmışlardır. Söz konusu görüşü tenkit eden ilim adamları vardır. Eleştirilerin ortak noktası, batılı tarihçiler tarafından Çin kaynaklarında geçen Ta Hsia isminin Tohâr ismine benzetilmesiydi. Çünkü Çin kaynaklarında geçen bu tabir Doğu Türkistan ve Baktriya için kullanılmıştı. Yüeh-chihlerin Baktriya'ya gelmesi ve bölgenin Çin kaynaklarına göre Ta Hsia yani batılı âlimlerce Tohâr olarak isimlendirilmesi Yüeh-chih-Tohâr bağlantısına dayanak olmuştur. Lakin Ta Hsia ismi çok eskiden buyana Çin'in batısındaki uzak ülkeleri nitelendirmek için kullanılan coğrafi bir isimdir. Ayrıca Çin kaynaklarında Ta Hsia'nın, Yüeh-chihler tarafından fethi anlatılmaktadır. Eğer Ta Hsia ve Tohâr ismi aynı ise, Yüeh-chihler yani batılı âlimlerce Tohârlar, Ta Hsia yani yine batılı âlimlerce Tohâr ülkesini almış olurdu ki bu da mantık hatasına sebebiyet verirdi. En nihayetinde bu ön görülerden yola çıkılarak Yüeh-chih-Tohâr ayniliğinin tam doğruluğu teşkil etmediğini, aynilikten ziyade Tohâr isimli kavmin Baktriya'nın fethi esnasında Yüeh-chihlerle bölgeye gelen kavimlerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Bkz. Mehmet Tezcan, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996, s. 71-76.

³⁵ René Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, çev. Halil İnalçık, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 41-42; Ögel, *age*, s. 310-328.

³⁶ Yüeh-chihlerin Amuderya'nın güneyine inmesiyle orada meskün olan Saka toplulukları güneye inerek Drangiane ve Gandhara'ya yerleşti. Sakaların bölgeye yerleşmeleri sonucu Drangiane, Saka memleketi anlamına gelen Sakastana ismini aldı. Bu isim modern İran dilinde Sistân olarak geçer. Bkz. Grousset, *age*, s. 46.

³⁷ Tezcan, *agt*, s. 158-160.

³⁸ Mao-tun'un Kansu'da Yüeh-chih'lere saldırması sonucu Yüeh-chihler ikiye ayrıldı. Bu ayrılma neticesinde Ta Hsia ve Ta Yüan'a göç eden gurup Ta Yüeh-chih yani Büyük Yüeh-chih grubu olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer Yüeh-chih grubu Hsiao Yüeh-chih (Küçük Yüeh-chih) grubu Çin'de kalmıştır. Bkz. Tezcan, *agt*, s.117; Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 106-107.

³⁹ MS I. yy.'da Brahmiye yazılı yerel kitabelerde Kuşan ismiyle anılan bir devlet kurulmuştur. Bu isim Sasani, İslâm ve Ermeni kaynaklarında da görülmüştür. Çin kaynaklarında, beş Ta Yüeh-chih yabguluğu arasında gösterilen Kuei-shuang Yabguluğu Kuşan adı olarak kabul edilmektedir. Kuşan Devleti, Çin kaynaklarında Ta Yüeh-chih ismiyle anılmıştır. Bu isimlendirmeye daha önce kurulan Ta Yüeh-chih Devleti'nin bakayası olan topraklarda kurulmuş olmalarından dolayı maruz kaldıkları kuvvetle muhtemeldir. Kuşanların Sakaların bünyesinde bulunan göçebe kavimlerden biri olduğu ve Baktriya'ya, Yüeh-chihlerle birlikte yahut onlarla aynı esnada istila ettikleri belirtilir. Kuşan-Saka bağlantısı bilhassa, Kuşan yöneticilerin kullandığı unvanlar olmak üzere çeşitli tasvirler vesilesiyle kurulabilmektedir. Bundan farklı görüşlerde mevcut olup ayrıntılı bilgi için bkz. Tezcan, *agt*, s. 339-353.

⁴⁰ Awadh Kishore Narain, “Kuşan Devleti”, *Türkler*, C. 1, Ed. Hasan Celal Güzel-vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1300.

⁴¹ Kidara Kuşanlar yahut Kidaritler devri olarak geçer. Bkz. Mehmet Tezcan, “Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler”, *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu (31 Ekim-1 Kasım 2002)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 18-20; Kionitler yukarıda zikredilen isimlerden başka, sikkeler üzerinden yola çıkılarak onların “Akhun” olarak da isimlendirildiklerini belirten ilim adamları vardır. Bkz. Dursun Ali Akbulut, “Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler”, *Türkler*, C. 1, Ed. Hasan Celal Güzel-vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1318-1319.

“Sasaniler” hâkim konumdaydı. Bu siyasi konjonktür ilk etapta Sasanilerin kuzey doğu sınırlarının Kionitler tarafından zorlanmasına sebep oldu.⁴³

Kionitler, IV. yy. sonlarına doğru Rey’e kadar Sasani topraklarını yağmaladı fakat, bölgede kesin bir hâkimiyet tesis edemediler. Sasani hükümdarı Behram Gur (420-438), Kionitleri mağlup edip Maveraünnehir’e dönmelerini sağlamıştır. Hatta Kionitleri haraca bağlayarak resmi manada Maveraünnehir’i hâkimiyeti altına almıştır. Bu durum Behram Gur ölene kadar devam etmiştir. Behram Gur’dan sonra Sasani tahtına II. Yazdigerd (438-457) geçti. Bundan sonraki dönem Kionitlerin, Sasani topraklarını yeniden tehdit etmeye başladığı dönemdir. Başlayan bu tehdit süreci 438-455 yılları arasında sürmüş ve Kionitler Horasan’da varlığını kabul ettirmiştir.⁴⁴

Kionitler, Sasanilerle mücadele ederken Maveraünnehir’den güneye doğru Eftalitlerin hareketi söz konusu olmuştur. Eftalitler evvela Verväliz’i ele geçirmiş ardından Tohâristan’a inerek “Kidara Kuşanları”⁴⁵ mağlup edip kendi hâkimiyetini kurmuştur. Bu dönem Tohâristan’ın Orta Çağ safhasının ilk nüvesini teşkil eder.⁴⁶

3. Eftalitlerden İslâmî Devre Tohâristan

Buhara dilinde “güçlü adam”, Hotan-Sakaları arasında ise “cesur-yiğit” anlamı taşıyan “Eftalit” ismi, çeşitli kaynaklarda farklı versiyonlarda karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda Eftalitler, Çin kaynaklarında “Ye-da”, “Ye-dien”, “Idi”, “Ye-ta-i-lito”, Süryani kaynaklarında “Ephthalita”, “Tedal”, Grek kaynaklarında “Hephthalites” (Εφθαλιται), “Abdel/Avdel” (Αβδελαι) ve “Akhun”, Ermeni kaynaklarında “Hephthal”, “Hep’tal”, “Tetal” (ayrıca Kuşan), Orta Pers kaynaklarında “Éftâl”, “Hyôn”, “Hephtal”, “Hephtel”, Zerdüşti kaynağı *Bundahišn*’de, “Hëvtâl”, Arap kaynaklarında “Haytal” (çoğul formu Hayatıla), Hind kaynaklarında, “Hūna”, Baktriya kaynaklarında, “Ebodalo” (ηβοδαλο), Çince farklı bir söylenişe göre ise “Hua” şeklinde anılmışlardır.⁴⁷

Liang-shu’nun 54. Bölümünde Yüan-wei (386-494) dönemine ait kayıtlarda “Hua” ismiyle isimlendirilen Eftalitlerin ataları V. yy. başlarında Moğolistan’da hâkim bulunan Juan Juanların hâkimiyeti altındaydı. Siyasi nüfuzları ilk etapta az olan Eftalitler, güçlendikçe, aynı yüzyılın ikinci çeyreğinde Verväliz, Karaşahr, Kuça, Kaşgar, Aksu, Hotan ve Kargalık bölgelerine doğru yayılma gösterdiler.⁴⁸ En nihayetinde Hualar, V. yy. ikinci yarısından sonraki süreçte takribi 466 yılında Kidaritleri malup edip güneye sürerek, Tohâristan’da hakimiyetlerini sağlamlaştırıp, aynı yüzyıl sonuna doğru Maveraünnehir’de hakimiyetlerini tesis ettiler.⁴⁹

Eftalitler, Sasani Devleti için büyük tehdit oluşturdular. Onlar, Sasani hükümdarı Firuz’un hükümdarlığı zamanında (459-484) Horasan’a saldırarak bir zafer elde ettiler. Bu zafer Sasani kralının ölümüyle neticelenmiştir. Bu savaşı kazanan hükümdarın adı Arap ve İran tarihçilerine göre “Akşunvar” veya “Akşunvaz” adıyla bilinmektedir. Bu ad bir ihtimale göre Soğdça kral manasına gelmektedir. Eftalitler bu zaferden sonra Tâlekân’ı ele geçirmiş ve Sasanileri vergiye bağlamışlardır.* Eftalitler bununla yetinmeyip Merv ve Herat’ı da işgal ettiler. Eftalitler V. yy. son çeyreğinde otoritelerini Sasani İmparatorluğu’na kabul ettirmiş, onların hâmisî konumuna geldiler. Zira biz 498-499 yıllarında Eftalitlerin, Sasani iç işlerine karıştığını görmekteyiz.⁵⁰

Sasani Devleti V. yy. sonunda siyasi ve iktisadi bunalımın içindeydi. Bu bunalım ortamı tarihte “mazdek” isyanı diye anılan bir sürecin yaşanmasına vesile olmuştur. Bu isyanın temel prensibi insanlar arasındaki kıskançlık ve anlaşmazlığı ortadan kaldırmak, bunun tesisi içinse mülkte ve kadında ortaklığı sağlamaktır.

⁴² Eftalitlerin Türklüğü üzerine muhtelif fikirler mevcut bulunmaktadır. Bu fikirler onların, “Kuzey Hun” devletine bağlı olan “Yüeban”ların yerine geçtikleri bu vesileyle Kuzey Hunlarına dayandıkları, “Ruziye” (Yüezhinin Türkçe kökenli bir kelime olup Ruziye yani Oğuz manasına geldiği belirtilir) boylarına mensup oldukları, “Kanglı”lar ile ilişkili oldukları, şeklindedir. Tüm bu veriler onların hangi boya mensup olduklarını net bir şekilde ortaya koyamasa da çeşitli kabile temsilcilerini bünyelerinde barındırdıklarına ve “Türk” menşeli olduklarına ışık tutar. Bkz. A. Khodzhaev, “Svedeniya Kntayskikh İstochiikov o Proiskhozhenii Yuepan’tsev i Eftalitov”, *Problemi Etnogeneza i Etničeskoj İstorii Narodov Sredney Azii*, Ed. Shamsiddin S. Kemoliddin, Lambert Academic Publishing, Saarbrücken 2018, s. 91-108.

⁴³ Akbulut, *agt*, s. 59.

⁴⁴ *Ag*, s. 80-85.

⁴⁵ “Kidara Kuşanlar” yahut “Kidarit Hunları” Göbl’ün sikkeler üzerinden yaptığı tasnife göre “İran Hunları” olarak geçen dört grubun (Kidarit, Alkhon, Nizek, Eftalit) ilkinin teşkil eder. Bkz. Aydogdy Kurbanov, *The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis*, (PhD. Thesis), Department of History and Cultural Studies of the Free University, Berlin 2010, s. 93-108. Priskos’un belirttiğine göre Kionitlerden yaklaşık 100 yıl sonra Sasani Devleti’nin doğu ve kuzey doğu sınırında Kionitlerin yerine Kidara Kuşanlar belirmiştir. Bundan yola çıkarak Kidarit Hunlarının “Kionit” kalıntısı olduğunu belirten ilim adamları vardır. Ayrıca muhtelif kayıtlarda Kionitlerden bahsedilirken “Kidarit Hunları” tabirinin kullanılması bu durumu destekler mahiyettedir. Fakat bunlara karşılık Gumuliev, Kidaritleri diğer topluluklardan bağımsız müstakil bir topluluk olarak ele alır. Bkz. Mızrak, *age*, s. 119-120.

⁴⁶ Akbulut, *agt*, s. 87-89.

⁴⁷ Kurbanov, *agt*, s. 2; B. A. Litvinsky, “The Heptalite Empire”, *History of Civilizations of Central Asia*, vol. III, Ed. B.A. Litvinsky-vd., UNESCO Publishing, Paris 1996, s. 138-139.

⁴⁸ Mızrak, *age*, s. 164-165.

⁴⁹ Bahaeddin Ögel, “İlk Töles Boyları”, *Belleten*, XII/48, Ankara 1948, s. 826-827; Tezcan, “Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler”, s. 33.

⁵⁰ Tuba Kalkan, “Bâdgîs’teki Türk Hâkimiyeti” *Türk Tarihine Dair Yazılar II*, Ed. Alpaslan Demir- vd., Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2017; 493; Grousset, *age*, s. 83-84.

Mazdek'in söz konusu propagandası halk tabanında geniş bir kitleye yayıldı. Dönemin Sasani hükümdarı Kubad (488-496 ve 498-531) da Mazdek'in propagandasına destek verdi.⁵¹

Mazdek'in propagandası neticesinde bir ayaklanma meydana geldi. Mazdek'in müridleri din adamlarını ve asilleri öldürdü. Evler ve konaklar yağmalanıp, kadınlara tecavüz edildi. Mazdek'e inanmış olmasına rağmen Şah Kubad, bu süreçte hapsedilmişti. Bir fırsatını bulup kaçan Kubad, Eftalilere sığındı. Tohâristan'ın hâkim gücü Eftalitler, bu evreden sonra İran siyasi tarihine etki ettikleri gibi, bundan daha da önemlisi, dini ve sosyal hayatına da etki edecek konuma geldi. 498-499 yıllarında Şah Kubad'ın emrine 30 bin Hun birliği verilerek İran'a gönderildi. Bu vesileyle Mazdek isyanı bastırılarak, Mazdek ve müridleri idam edildi. Böylelikle İran sosyokültürel yapısını derinden etkilemesi gayet olağan olan bir durumun önüne Eftalitler geçmiş oldu.⁵²

Eftalitlerin Sasani içlerine olduğu gibi Hindistan'a yönelik seferleri de mevcuttur. Daha evvel bahsedildiği üzere V. yy. ikinci yarısından itibaren Ceyhun'un güneyine indiler. Bu doğrultuda aynı yüzyıl sonuna doğru Belh, Tohâristan ve Tohâristan'ın doğu kısımlarını ele geçirdiler. Kuzey Hindistan fetihleri VI. yy. ilk 15 yılında *Tigin* unvanı taşıyan Toraman tarafından daha hareketli bir hale gelmiştir. *Tigin* unvanından başka, *Maharaca*, *Şâh*, *Jauvla*, *Racadhiraca* unvanlarını da kullanan Toraman, Hindistan'ın üst bölgelerinin ilk fatihi olmuştur. Toraman *Tigin*'in hâkimiyeti 515 yılında son buldu. Toraman'ın yerine oğlu Mihirakula geçti. 550 yılına kadar Ganj ve İndus bölgelerini ele geçiren Mihirakula, Hindistan'da Eftalit hâkimiyetini genişletti. Mihirakula, Hindistan'daki başarıları münasebetiyle Hindistan'ın Atillası olarak tanımlanmıştır.⁵³

3. 1. Eftalitlerin Yıkılması ve Tohâristan'da Sasani Hâkimiyeti

Eftalitler, VI. yy. ikinci yarısından sonra zayıflamaya başladı. Tohâristan'ın tarihsel serüveni göstermektedir ki, bölgede kurulan devletler hem İran hem de İç Asya'dan gelen kuvvetlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Kâh Tohâristan'daki kuvvet İran ve Kuzey Hindistan'a hükmetmiş, kâh batı ve doğudan gelen güçlerin tesiri vesilesiyle zayıflayıp yıkılmaya yüz tutmuştur. Eftalitler de bu tarihsel döngünün kurbanı olmuştur.

VI. yy. ikinci yarısı Çin'in kuzeyinde "Gök Türk İmparatorluğu" kurulmuştur. Devletin kurucusu Bumın Kağan (542-552), Gök Türk sınırlarını doğuda genişletirken, batı bölgelerinin fütuhatı kardeşi İstemi Yabgu (553-575) tarafından gerçekleştirilmiştir. İstemi Yabgu, Altay dağlarından başlamak suretiyle Hazar Denizi'ne kadar uzanan bölgede yaşayan "Töles" ve "On Ogur" boylarını itaat altına aldı. Gök Türkler bu hamle ile İpek yolu üzerinde önemli bir hâkimiyet ele geçirdiler. Lâkin yol üzerinde tam hâkimiyetin tesisi için Maveraünnehir ve Tohâristan'a hükmeden Eftalitlerin ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bu eksende politika yürüten Gök Türkler, 556 yılında Eftalitleri baskı altına aldı. Gök Türklerin, Eftalitler üzerine kurduğu baskıda siyasi ve askeri müttefikleri Sasaniler idi. Bu ittifaka karşı Eftalitler, Çin'deki Batı Wei İmparatorluğu'na 555-558 yıllarında iki elçilik heyeti gönderdiler fakat sonuç alamadılar.⁵⁴

Gök Türk Kağanlığı, İstemi Yabgu'nun kızını, Sasani Şehinşahı Hüsrev Anuşirvan'a (531-579) vermek suretiyle evlilik ittifakı kurdu. Söz konusu süreçte Gök Türklerin başında Mukan Kağan (553-572) bulunmaktaydı. Gök Türk-Sasani ittifakı, 557 yılında Gök Türklerin kuzey doğudan, Sasanilerin ise batıdan Eftalilere saldırması sonucu Eftalit Devleti'ni tarih sahnesinden sildi. Bu süreçten sonra Eftalit toprakları Ceyhun sınır tayin edilerek Sasani ve Gök Türk devleti arasında paylaşıldı. Bu paylaşım üzerine Tohâristan mıntıkası Sasanilerin payına düşmüş bulunuyordu.⁵⁵

Eftalitlerin yıkılmasıyla Tohâristan'da meydana gelen siyasi boşluk, Hüsrev Anuşirvan liderliğindeki Sasaniler tarafından dolduruldu. Sasaniler, Eftalit topraklarının Belh ve Tohâristan'a kadar olan kısımlarını sınırlarına dahil ederken, Gök Türkler Soğdiya ve Fergana bölgesini sınırlarına dahil etti. Sasaniler bu devirde, Tohâristan'ı ele geçirmekle beraber en zirve çağına ulaşmıştı.⁵⁶

İpek Yolu'nun en kritik noktalarında biri olan Tohâristan'ın Sasani hakimiyeti altında olduğu dönem, Bizans İmparatorluğu ve Gök Türk Kağanlığı'nın diplomatik ilişkilere girmesine sebep olmuştur. İstemi Yabgu, Tohâristan'a yönelik fetih emellerini diri tutmuş, bu durum Ceyhun nehrinin Gök Türklerle Sasaniler arasında sıcak bir hat haline gelmesine neden olmuştur. Bizanslılar ise kuzey ve doğu topraklarını güvence altına almak ve iktisadi kaygılarla diplomatik sürece dahil olmuştur.⁵⁷

⁵¹ Kenan Has, "Mezdekiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara 2004, s. 523.

⁵² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, s. 86.

⁵³ Enver Konukçu, "Akhunlar", *Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1314.

⁵⁴ Ahmet Taşağul, *Göktürkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 38-39.

⁵⁵ *Age*, s. 39.

⁵⁶ Tezcan, "Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler", s. 43.

⁵⁷ Akbulut, agm, s. 1334.

Hüsrev Anuşivan, Tohâristan'ın ticari konumunu iyi kullanıyordu. Anuşivan hem geçitleri kapatıp Bizans ve Gök Türkleri zor duruma sokuyor hem de Soğdlu tüccarlardan yüksek oranda geçiş vergisi isteyerek doğu-batı ticaretine engel teşkil ediyordu. İstemi Yabgu bu durumu düzeltmek için Maniakh isimli Soğdlu bir tüccarı elçi olarak Anuşivan'a yolladı. Elçi Maniakh aracılığı ile gerçekleşen temaslar sonuçsuz kaldı. Bunun üzerine Maniakh başkanlığında Soğdlulardan oluşan elçilik grubu, 567 yılında Bizans'la temas kurmak üzere gönderildi. Bu süreç Bizans-Gök Türk ittifakı açısından olumlu sonuçlandı. Zira 570 yılında batıdan Bizans'ın saldırıya başlaması ve 571'de Armenia'da isyanların patlak vermesi Sasanileri zor duruma sokarken, doğuda (Tohâristan) Gök Türkler, Sasanilere baskı kurdu.⁵⁸

Gök Türklerin Sasanilere karşı Bizans'la kurduğu ittifak uzun soluklu olmadı. Esasında Gök Türklerin, Tohâristan'da hakimiyet kurmak için dıştan gelen bir ittifaktan ziyade Tohâristan'ın yerel hanedanlıklarının desteğini alması daha önemliydi. Zira Gök Türk-Sasani ittifakı Eftalitleri yıkmış olsa da, Badgis ve Herat'da Eftalit yöneticileri, Sasanilere bağlı olmak kaydıyla varlığını sürdürüyordu. Kuzey Tohâristan'ın Zerefşan Vadisi muntıkasında bulunan Eftalit kalıntıları ise Gök Türklerle vergi ödüyordu.⁵⁹ Bu durumun da getirisiyle beraber Sasanilerin Tohâristan'daki hakimiyetleri sekteye uğradı. Özellikle Gök Türk Devleti'nin 582 yılında ikiye ayrılması ve Batı Gök Türk Kağanlığı'nın ortaya çıkmasıyla Tohâristan'daki hâkimiyet mücadelesi yeni bir boyut kazandı.⁶⁰

3. 2. Batı Gök Türk Kağanlığı Devri Tohâristan

Çin kaynaklarına göre Eftalitler, takribi 30 civarı devleti kendisine bağlamıştır.⁶¹ Eftalitlerin yıkılmasıyla onların bakıyeleri (Kabul ve Gandhara "Xingil" Hanedanı'nın yönetimine bırakılmak kaydıyla) Batı Gök Türk Kağanlığı'nın vassalı durumuna geldi.⁶² Batı Gök Türk Kağanlığı'nın ilk Kağanı olan Tardu (582-603), Eftalit kalıntılarını idare etmek için Chi-chiang isimli bir idareciyi görevlendirdi.⁶³

Batı Gök Türk Kağanlığı'nın Tohâristan bölgesindeki hâkimiyet mücadelesinde rakibi, Sasani Devleti'ydi. Tardu Kağan Batı Gök Türk Kağanlığı'nın başındayken, Sasani İmparatorluğu'nun başında İstemi Kağan'ın kızından doğduğu için "Türkzâde" lakabıyla nitelendirilen Hüzmüz (Ormazd IV) (579-590) vardı. Tohâristan'daki Sasani-Batı Gök Türk mücadelesinin ilk evresi söz konusu yöneticilerin hükümlerine döneminde rast gelir. Bu dönem Tardu'nun üstün zaferine sahne olmuştur. Zira Tohâristan'da kat'i hâkimiyet sağlanmış, 588-589'da daha da ileri gidilerek Herat ve Badgis toprakları Kağanlığın hâkimiyetine dâhil edilmiştir.⁶⁴

Batı Gök Türk Kağanlığı, Eftalitlerin de yaptığı gibi Sasani iç işlerine karışmıştır. Bilhassa Bizans-İran savaşları ve Sasani taht mücadeleleri bu durumun gerçekleşmesine fırsat tanımıştır.⁶⁵ Sasani Devleti'nin 590 sonrası dönemi, Hüzmüz'ün oğlu Hüsrev Perviz ile Behram Çupin arasında geçen taht mücadelelerine sahne olmuştur. Bu durum Tardu'nun Toharistan'da hâkimiyetini kuvvetlendirmesine yol açmıştır. Söz konusu evrede Tardu, Toharistan'ı yönetmek için oğullarından birini görevlendirmiştir.⁶⁶

Tardu Kağan 599 yılında ölmüştür. Kağanlık, T'ung Yabgu'nun 618 yılında başa geçişine kadar buhran dönemi yaşamıştır. T'ung Yabgu yönetimi ele aldıktan sonra Toharistan'da kalıcı yenilikler yapmıştır. T'ung Yabgu, Sasani-Bizans savaşından yararlanarak 625 yılında Toharistan ve Gandhara'yı ilhak edip İndus nehrine kadar ilerledi. Bu süreçten sonra bölgenin hâkimiyetini kalıcı kılmak için Eftalit beylerinin yerine Gök Türk beylerini yönetici olarak görevlendirdi. T'ung Yabgu'nun söz konusu hamlesiyle beraber Eftalit İmparatorluğu yıkıldığından beri Huttal, Kapisa-Gandhara'da bağımsız hareket eden Eftalit kalıntılarını (Bunların arasında Hind te'siri önemli oranda etki etmiştir. Zira tüm kralları Xingil hariç Hind isimleri taşımaktadır) hâkimiyet altına alması Batı Gök Türk Kağanlığı'nın Toharistan'da en prestijli dönemini yaşamasına vesile olmuştur.⁶⁷

T'ung Yabgu devrinde fethedilen topraklara Kabil, Sind ve Horasan toprakları dâhil edilerek T'ung Yabgu'nun oğlu Tardu Şad zamanında "Tohâristan Yabguluğu" kuruldu. Bölge babası adına Tardu Şad eliyle yönetildiğinden dolayı bölgedeki yöneticilere Toharistan Yabguları denilmiştir. Sind bölgesinden Herat'a kadar bütün beyler Toharistan Yabguluğu'nun hizmetçisi olarak nitelendirilmekteydi. Bölgeyi 630 yılından başlamak kaydıyla 758 yılına kadar Toharistan Yabguları yönetti.⁶⁸

⁵⁸ Mehmet Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Serander Yayınları, Trabzon 2012, s. 244-245.

⁵⁹ Tezcan, "Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler", s. 43.

⁶⁰ Saadetin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, s. 22-23; Kafesoğlu, *age*, s. 106

⁶¹ Yıldırım, *agm*, s. 296.

⁶² J. Harmatta- B.A. Litvinsky, "Tokharistan adn Gandhara Under Western Türk Rule (650-750)", *History of Civilizations of Central Asia*, vol. III, Ed. B.A. Litvinsky-vd., UNESCO Publishing, Paris 1996, s. 360.

⁶³ Yıldırım, *agm*, s. 296.

⁶⁴ Taşağıl, *age*, s. 107; Kalkan, *agm*, s. 494.

⁶⁵ Kafesoğlu, *age*, s. 106.

⁶⁶ Taşağıl, *age*, s. 88.

⁶⁷ Kapisa-Gandhara'nın son kralı olan II. Narendra'nın madalyonunda görülen boğa tasviri, T'ung Yabgu'nun sikkelerinde de görülmektedir. Bu sembol, bölgede Gök Türk egemenliğinin tesis edildiği gösterir niteliktedir. Bkz. Harmatta-Litvinsky, *agm* 362.

⁶⁸ Tezcan, "Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)", s. 317.

MÖ I. BİNDEN MS VII. YÜZYILA KADAR TOHÂRİSTAN'IN SİYASİ TARİHİ

Tohâristan'da Yabguluğun kurulması ile Batı Gök Türk Kağanlığı'nın yıkılış sürecine girmesi aynı dönemde gerçekleşmiştir. Batı Gök Türklerin yıkılışına, Tang Hanedanı'nın Doğu Gök Türklerle onların arasına açması ve devlete tabi olan boyların ayaklanması sebep olmuştur.⁶⁹ Bilhassa Tôles boylarının ayaklanması Batı Gök Türklerin önce kendi içinde ikiye ayrılmasına, 650 sonrası dönemdeyse Çin'e bağlanmasına neden oldu. Batı Gök Türk beyleri 630-658 yılları arasında Çin'e karşı hâkimiyet mücadelesine kalkıştı, fakat başarı sağlayamadılar. Bunun üzerine Batı Gök Türk toprakları, VII. asrın ikinci yarısından itibaren Çin nüfuzuna girmiş ve yurtları üç ana bölge olmak üzere taksim edilip, Çin tarafından atanan Batı Gök Türk hanedan ailesine mensup beyler eliyle yönetilmiştir.⁷⁰

Batı Göktürk Kağanlığı'nın yıkılış sonrası da Çin kaynaklarının belirttiğine göre Tohâristan Yabguları "Aşina" kabilesinden olmaya devam etti. Söz konusu Aşina sülalesine mensup Tohâristan Yabguları; 645'li yıllarda İşbara Kağan, 653 yılı A-che-na Ou-che-po, 705 yılı Na-tou-ni-li, 720-730 yılları arası Kutlug Ton Tardu isimleriyle belirlemektedirler.⁷¹

Tohâristan Yabguluğu'nun bulunduğu dönemde Çin'in kuzeyinde II. Gök Türk Kağanlığı kurulurken, Orta Doğu'da kurulan Emevî Devleti Tohâristan'ı istilaya başlamıştır. Bundan sonraki dönem kısmî de olsa İslâmî devrin Tohâristan'da başlangıcı olarak kabul edilebilir. Bu başlangıç evresi Abbasîler devrinde yayılacak, bölgede Türk-İslâm Devletleri kurulacaktır.

SONUÇ

Çalışmanın sonucunda Tohâristan bölgesinin İran, Türkistan ve Hindistan için kritik bir öneme sahip olduğunu görüyoruz. Zira bölge, güneyde Hindistan, kuzeyde Maveraünnehir, batıda Sistân, doğuda Bedehşân ile çevreleniyor. Böylelikle doğu ve kuzeyde Türkistan, batıda İran, güneyde Hindistan'a geçiş sağlamada kavşak görevi görüyor. Coğrafyanın söz konusu özelliği tarih boyunca siyasi yapısını etkiledi. Çünkü bölgede kurulan güç, doğu ve batıdan gelen akınlara maruz kalıyordu. Tarihsel olaylar çerçevesinde Tohâristan'da müreffeh yaşamın yegâne yolunun, İran ve Hindistan'da siyasi nüfuzu etkin tutmak ve böylelikle doğudan gelen kavimlere karşı sağlam durmaktan geçtiğini saptadık.

Tohâristan'ın siyasi tarihini Çin'in kuzeyinde bulunan kavimlerin göç hareketleri ciddi manada etkilemiştir. Bu doğrultuda çalışma kapsamına dahil olan ilk doğu göçü, MÖ I. bin başlarında Chou Hanedanı'nın Çin'in kuzeyindeki göçebeleri yenilgiye uğratmasıyla başlamıştır. Söz konusu yenilgi, başta Saka toplulukları olmak üzere birçok kavmi harekete geçirdi. Bu durum doğal olarak Tohâristan'a da etki etti. Bir yandan Çin'in kuzeyindeki hareketlenmeler Tohâristan'a etki ederken, diğer yandan bölgenin batısından İran merkezli gelen saldırılar Tohâristan'ı çatışma bölgesi haline getirmiştir.

Antik Çağ'da Tohâristan'a etki eden İran merkezli devletlerden en etkini Akhamenid İmparatorluğu'ydu. MÖ VI. ve IV. asırlar arasında Akhamenidler, Tohâristan'da varlığını kabul ettirdi. Akhamenid varlığı, çok daha batıdan gelen Büyük İskender tarafından MÖ IV. yy. ikinci yarısında ortadan kaldırıldı. Bu süreçten sonrası bölgenin siyasi ve sosyokültürel tarihi açısından ilginçtir. Zira "Doğu" ve "Batı" kültürünün etkileşimi vesilesiyle "Helenistik Dönem" ismiyle anılan dönem, Seleukoslar ve Baktriya Grek Krallığı eliyle yaklaşık 200 yıl Tohâristan'da hâkim olmuştur.

Tohâristan'da Helenistik dönem, MÖ III. yy. sonlarında Çin'in kuzeyinde kurulan Asya Hun İmparatorluğu'nun, Kansu'da bulunan Yüeh-chih Devleti'ne MÖ II. yy. başlarında saldırması ve onları göçe mecbur bırakmasıyla son bulmuştur. Yüeh-chihlerle birlikte birçok topluluk Tohâristan'a göç etmiştir. Bu topluluklar arasında bölgenin isim babası olan "Tohâr" kavmi de bulunuyordu. Sonuç olarak Asya Hunlarının MÖ II. yy. başlarında tetiklediği göç hareketliliği aynı yüzyıl sonlarında Helenistik dönemi Tohâristan'da sonlandırdı.

Tohâristan'da, milat öncesi son asra Yüeh-chihler damga vururken, miladi devrin ilk asırlarında Kuşanlar etkin oldu. IV ve V. yüzyıllarda Kuşanların yerini Kionitler ve Kidaritler aldı. V. yy. ikinci yarısından sonra Eftalitler, Tohâristan'da hâkim oldu. Eftalitlerin Tohâristan'da hâkim oldukları süreçte en önemli rakibi, İran'da bulunan Sasani Devleti'ydi. Gök Türklerin, Eftalitlerin aleyhine VI. yüzyıl ikinci yarısından sonra Sasanilerle ittifak kurması, Eftalit hâkimiyetini bölgede sonlandırdı. Bu süreçten sonra Sasanilerin Tohâristan'da kısa süreli hâkimiyetleri oldu. Onların hâkimiyetine VI. yy. sonları ve VII. yy. başlarında Batı Gök Türk Kağanlığı darbe indirmiştir.

Sonuç olarak Tohâristan bölgesinde birçok farklı kavmin dönemsel hâkimiyet kurduğu belirlenmiştir. Bunun getirisiyle bazı kavimlerin (özellikle Kuşan/Kionit/Kidarit/Eftalit) kendisinden önceki kavimlerin

⁶⁹ Gülnar Kara, "Tang Hanedanı'nın Türk Topraklarını Hâkimiyeti Altına Alma Çabaları", *Bilgi*, S. 84, Ankara 2018, s. 51.

⁷⁰ Taşağıl, *age*, s. 277-287.

⁷¹ Gaybullah Babayar, "Gök Türk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi", *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 185.

isimleriyle anılmaya başlanması, bölgede yaşayan kavimlerin kökenlerini tespitinde zorluğa sebebiyet vermiştir. Kökensel zorluklara rağmen Türklerin, özellikle “Erken Orta Çağ” döneminde Toharistan’a ve bölgenin stratejik özelliğinin getirisiyle çevre medeniyetlere etki ettiği belirlenmiştir.

KAYNAKÇA

AĞARI, Murat, “İstahrî ve Mesâlikü'l-Memâlik’i”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 4/1, Karabük 2015, s. 80-104.

AKBULUT, Dursun Ali, *Arap Fütuhâtına Kadar Maverâünnehir ve Horasan’da Türkler (M.Ö. II – M.S. VII. yy.)*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1984.

AKBULUT, Dursun Ali, “Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Maverâünnehir ve Horasan’da Türkler”, *Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1318-1348.

ALTI, Fazlı, *Pers Siyasi Tarihi (M.Ö. 559-330)*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.

BABAYAR, Gaybullah, “Gök Türk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 175-195.

BARTHOLD, Vasilij Vladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

DURMUŞ, İlhami, *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008.

EBERHARD, Wolfram, *Çin’in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

EKREM, Erkin, *Hsüan-Tsang’ın Seyahatnamesi’ne Göre Türkistan*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.

FOLTZ, Richard C., *İpek Yolu Dinleri*, Medrese Yayınları, İstanbul 2006.

FRYE, Richard N., *Orta Asya Mirası (Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına)*, çev. Fisun Tayanç - Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009.

GÖMEÇ, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.

GÜNALTAY, Şemseddin, *İran Tarihi (Eski Çağlar’dan İskender’in Asya Seferine Kadar)*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

GROUSSET, René, *Stepler İmparatorluğu*, çev. Halil İnalçık, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

HARMATTA J.- Litvinsky, B. A., “Tokharistan adn Gandhara Under Western Türk Rule (650-750)”, *History of Civilizations of Central Asia*, vol. III, Ed. B.A. Litvinsky-vd., UNESCO Publishing, Paris 1996, s. 358-383.

HAS, Kenan, “Mezdekiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara 2004, s. 523-524.

İbn Fâkih, *Muhtasarı Kitâbi'l-Büldân*, çev. Yusuf Ziya Yörükân, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2015.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.

KALKAN, Tuba, “Bâdgis’teki Türk Hâkimiyeti” *Türk Tarihine Dair Yazılar II*, Ed. Alpaslan Demir- vd., Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2017, s. 487-501.

KARA, Gülnar, “Tang Hanedanı’nın Türk Topraklarını Hâkimiyeti Altına Alma Çabaları”, *Bilig*, S. 84, Ankara 2018, s. 45-67.

KHODZAEV, A., “Svedeniya Kntayskikh İstochiikov o Proiskhozhdenii Yuepan’tsev i Eftalitov”, *Problemi Etnogeneza i Etničeskoj İstorii Narodov Sredney Azii*, Ed. Shamsiddin S. Kemoliddin, Lambert Academic Publishing, Saarbücken 2018, s. 81-108.

KİTAPÇI, Zekeriya, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hâkanları*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2004.

MÖ I. BİNDEN MS VII. YÜZYILA KADAR TOHÂRİSTAN'IN SİYASİ TARİHİ

- KONUĞU, Enver, “Akhunlar”, *Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1310-1318.
- KURBANOV, Aydogdy, *The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis*, (PhD. Thesis), Department of History and Cultural Studies of the Free University, Berlin 2010.
- LİTVİNSKY, B. A., “The Heptalite Empire”, *History of Civilizations of Central Asia*, vol. III, Ed. B.A. Litvinsky-vd., UNESCO Publishing, Paris 1996, s. 138-154.
- MARTİN, Thomas R., *Eski Yunan (Tarihöncesinden Helenistik Çağ'a)*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul 2012.
- MIZRAK, Egemen Çağrı, *Bozkır Kavimleri (M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlar)*, Ötüken Neşriyat, Ankara 2017.
- NARAİN, A. K., “Kuşan Devleti”, *Türkler*, C. 1, Ed. Hasan Celal Güzel-vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1300-1310.
- ÖGEL, Bahaeddin, “İlk Töles Boyları”, *Bellekten*, XII/48, Ankara 1948, s. 795-831.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- STAVİSKY, Boris Ya, “İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi”, *Türkler*, C. 3, Ed. Hasan Celal Güzel-vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 401-421.
- Târîh-i Sîstân*, çev. Vural Öntürk, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2018.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Göktürkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- TEKİN, Oğuz, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- TEZCAN, Mehmet, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996.
- TEZCAN, Mehmet, “Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler”, *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu (31 Ekim-1 Kasım 2002)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 9-57.
- TEZCAN, Mehmet, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Serander Yayınları, Trabzon 2012.
- TEZCAN, Mehmet, “Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 48, Erzurum 2012, s. 305-342.
- Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2002.
- YILDIRIM, Kürşat, “Sung Yün'ün Türkistan'daki Seyahati”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, İzmir 2015), s. 281-300.
- YILMAZ, Ahmet, *Arap Fetihlerinden Büyük Selçuklu Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Tohârîstan*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2017.
- YILMAZ, Ahmet, “Tohârîstan'ın Adı, Coğrafyası ve Genel Sınırları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 62, Erzurum 2018, s. 337-344.